

HETEREDOKS İNANÇ VE DAVRANIŞLAR ÖLÇEĞİ ÜZERİNE BİR DENEME

Yrd. Doç. Dr. Faruk Karaca*

Giriş

İnsanoğlu, her devirde gizemli şeyleri araştırmış, birtakım tabiattüstü varlıkların mevcudiyetine ve bu varlıkların kendisi üzerinde etkileri olduğuna inanmıştır. Dini inancın oluşması ve gelişmesi konusunda önemli bir motivasyon kaynağı oluşturan bu ilgi¹, gözlemlenen olaylar arasında bir tür ilişki kurma ve tesadüfen tecrübe edilen vakıalardan belirli sonuçlar çıkarma çabasını da beraberinde getirerek, dinlerin ortaya koyduğu inanç prensipleri yanında, dini dogmalara tezat teşkil eden ve akılla izah edilemeyen birçok inancın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır². Daha çok gelecek kaygısı ve çeşitli konulardaki çaresizliklerin destekledikleri bu tür inançların, geleceği bir şekilde yönlendirme ve

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Hutchison, John A. ve Martin, James A., *Ways of Faith (An Introduction to Religion)*, The Ronald Press Company, New York, 1953, s. 4-8; Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1993, s. 80-92; Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, 2. Baskı, Samsun, 2000, s. 68-73.

² Schmidt, W., *The Origin and Growth of Religion*, Trans: Rose, H.J., Methuen & Co. Ltd., London, Second Edition, London, 1935, s. 31-118.

kendi lehine çevirme temel amacına matuf oldukları söylenebilir³. İşte bu tür inançları ifade etmek amacıyla kullanılan “batıl inanç” ve “hurafe” kavramları, boş, asılsız, sapkın veya yanlış inanç anlamına gelmekte⁴ ve bu kavrama, genel olarak bir dindeki dini inanıştan doğan sapkın inançları da ifade edebilecek bir genişlik kazandırılmaktadır. Zira günümüzde, herhangi bir dinde hiçbir organik yeri bulunmayan inanç elementlerinin bir karışımını veya onlardan türetilmiş inançları ifade eden⁵ ve batı dillerinde hurafe karşılığında kullanılan kavramın (superstition) aslı olan “superstitio” kelimesi, eski halk inançlarının yeni hakim dini anlayışın içinde varlıklarını sürdürmesi şeklinde tanımlanmaktadır⁶. Bununla birlikte, çağrıştırdıkları olumsuz anlamdan dolayı, zaman zaman hurafe veya batıl inanç yerine bu tür inançları ifade etmek üzere “halk inancı” kavramı daha çok tercih edilmektedir⁷.

Normatif bir bilim olmayan Psikolojinin, bu tür inançları hiçbir değer yargısı belirtmeden “halk inancı” şeklinde ele almasının daha doğru olacağı söylenebilir. Ancak, bu tür inançların herhangi bir dini gelenek içine sızıp orijinal dini prensiplerden biriymiş gibi gözükmesi, dinî hayatın hem inanç hem de davranış boyutunda yozlaşma ve yabancılaşma meydana getirmektedir. Bu yüzden, psikolojik perspektiften de olsa, konuyu ele alan çalışmaların, belli bir dini baz alarak, hangi inançların orijinal, hangilerinin ise hurafe veya batıl olduğunu tespit

³ *Lexikon der Religionen Phaenomene –Geschichte– Ideen*, Herausgegeben von Hans Waldenfels, Herder Freiburg, 2. Auflage, 1987, s. 1; Hutchison ve Martin, *Ways of Faith*, s. 18-28; Radin, Paul, *Primitive Religion, (Its Nature and Origin)*, Dover Publications, Inc., New York, 1957, s. 3-5;

⁴ Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya 1998, s. 60, 175; Demir, Ö. ve Acar, M., *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992, s. 166; Develioğlu, Ferit, *Türkçe-Osmanlıca Ansiklopedik Sözlük*, Doğu Yayınları, Ankara, 1970, s. 383; *Meydan Larousse Sözlük ve Ansiklopedi*, Meydan Yayınevi, İstanbul, 1987, “Batıl inanç maddesi”, c. II, s. 205; “Hurafe maddesi”, c. VI, s. 58.

⁵ Krş. Lexikon, s. 1.

⁶ Yeni Ahid’de hurafeler için “putperestlerin dini” anlamında, “deisidaimonia” kavramı kullanılsa da, Hıristiyan literatüründe bu anlamda yaygınca kullanılan kelime, “superstition” kavramıdır. Bk. Yel, Ali Murat, *TDV İslam Ansiklopedisi*, “Hurafe” maddesi, s. c. XVIII, 381-382.

⁷ Weber, Hartwig, *Lexikon der Grundbegriffe in Christentum und Anderen Religionen*, Reinbek bei Hamburg, 1992, s. 17.

etmesi gerekmektedir⁸. Meseleye bu açıdan bakıldığında, bu tür özellik gösteren bütün inanç ve davranışları “heteredoks” olarak nitelenebilir. Çünkü çeşitli faktörlerin etkisiyle oluşan ve yaygınlaşan bu inançlar, hemen hemen dünyanın her tarafında yaşayan birçok dinî inanç (Yahudi, Hıristiyan, İslam) elementleriyle karışarak, ortodoks dini inanç ve davranışlardan sapmaları da beraberinde getirmekte ve gerçek dini inancın kaybolduğu yerde, batıl inançlar onların yerine geçme temayülü göstermektedir⁹. Bu tür inançlardan hareketle bir ölçek geliştirme girişimi amacıyla taşıyan bu çalışmada ise, konuya İslam dini açısından yaklaşmış ve ele alınan hurafe veya batıl inançlar, temel dini referanslar çerçevesinde değerlendirmeye çalışılmıştır.

Psikolojik düşünce, batıl inançların sadece bilinmeyen korkusundan doğmadığını, bilakis onların, bütüne (hayata) hakim olma ve olaylar arasındaki ilişkileri anlamlandırma düşüncesinden doğduğunu kabul etmektedir. Ancak bu inançların gelişimi ve yaygınlaşmasında korku ve tehlikenin çok önemli bir fonksiyonu bulunmaktadır¹⁰. Nitekim genellikle büyüyle karıştırılarak günümüze kadar gelen halk inançlarına, insanların daha çok bunalım anlarında itibar ettikleri bilinmektedir. Örneğin belli düzeylerde risk taşıyan deniz yolculuğu, otomobil seyahati, spor müsabakaları (kazanma-kaybetme) veya ölüm fenomeniyle ilgili olarak yapılan değerlendirmelerde ve kullanılan maskotlarda bu tür inançların etkisini görmek mümkündür¹¹.

Nevrotik boyutunun da olduğu kabul edilen¹² batıl inançlar, ortaya çıkmasına büyük katkıda buldukları parapsikoloji vasıtasıyla bilimsel arenaya

⁸ Waldenfels, *Lexikon*, s. 1.

⁹ İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976, s. 174.

¹⁰ Waldenfels, *Lexikon*, 1.

¹¹ Weber, *Lexikon*, s. 17; Waldenfels, *Lexikon*, s. 1.

¹² Waldenfels, *Lexikon*, 1.

taşınarak, çalışma konularından birini oluşturmuştur¹³. Zira parapsikolojinin, anlamsız gibi görünen kabul ve görüntülerin denenmesi ve keşfedilmeye çalışılmasından doğduğu söylenebilir¹⁴. Bununla birlikte halk inançlarının çoğu zaman bir tür bilinmezlik üzerine bina edildiklerini söylemek mümkündür. Yani bilinmeyen bir zaman içinde, keyfiyeti kesin olarak bilinmeyen bir hadisenin ortaya çıkmasından sonra doğan bir inanç ögesi, belli bir zaman geçtikten sonra başlangıç anlamı unutulsa da, toplum tarafından genel bir kabul görerek ortak bir inanç şekline dönüşebilmektedir. Şöyleki kognitif organizasyon ve reorganizasyonlar gibi temel süreçler, inançların doğuşu ve gelişmesini kaçınılmaz bir hale getirmektedir. Böylece inançlar, daha ziyade insanın fenomenal alanının gerektirdiği organizasyon ve reorganizasyon durumlarındaki otomatik faktörlerin etkisiyle gelişmekte ve değişmektedir. Zira ferdin mevcut inançları onun yeni yaşantılarını izah edemediği veya idrakleri “düzenli, mânalı ve kullanışlı” kategorilere uymadığı zaman, yeni inançlar bir ihtiyaç olarak belirmektedir. Ancak geliştirilen yeni inançlar ile objektif vakıalar arasında tam manasıyla bir korelasyon bulunma zorunluluğu bulunmamakta ve inançların kuvveti, mutlaka objektif vakılara uygunluk derecelerine bağlı kalmamaktadır. Böylece psikolojik sahanın derin ve ayrılmaz parçaları olan inançlar, ferdin dünyasını inşa eden birer blok gibi fonksiyonel hale gelmektedirler¹⁵.

Din dışı alanları da kapsamakla birlikte, dini konularda daha yaygın olan hurafeler, hemen hemen bütün dinlerde mevcuttur. Bu bağlamda genellikle otantik dini metinlerin zamanla yok olması ve geçmiş kavimlere ait batıl inançların yeni dine taşınmasının, hurafelerin yaygınlaşmasında oldukça etkili olduğu kabul edilmektedir. Nitekim genellikle geleneksel olarak hakim dinler tarafından

¹³ Geniş bilgi ve örnek olaylar için bk. Langelaan, Georgi, *Parapsikoloji*, Çev. Osman Nebioğlu, Sümer Kitabevi Yayınları, (tarihsiz).

¹⁴ Weber, Lexikon, s. 18; Waldenfels, Lexikon, 1.

¹⁵ Krech, D. ve Crutchfield, R.S., *Sosyal Psikoloji*, Çev. Erol Güngör, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965, s. 164-168, 182-189.

kendilerinden önceki daha az karmaşık ve genel kabul görmemiş inanç ve davranışlar için kullanılan hurafe kavramının, değer koyan bir ifade olarak ancak medeniyetin ilerleyişi sonucunda inanç biçimlerinin farklılaşması ile birlikte ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Bazı inançların hurafe sayılarak olumsuz anlamda ayrı bir kategoride gösterilmesi ise, özellikle monoteist dinlerin hakimiyet kazanması sonucu ortaya çıkmıştır¹⁶.

Bazı kültürel farklılıklara rağmen insan topluluklarının tarihin her döneminde ve her yerde, insan olma niteliklerinin aynı olması, din, dil, mezhep, kültür farkı gözetilmeksizin bazı hurefe ve asılsız inançların bütün toplumlarda gözlemlenmesini açıklar niteliktedir. Bununla birlikte kültürler arası (cross-cultural) ilişkiler vasıtasıyla birçok halk inancının bir kültürden diğerine geçtiği kabul edilmektedir¹⁷. Bu bağlamda halk inançlarının büyük çoğunluğunun kaynağının, eski Mısır, Hind, Fenike, Acem, Babil ve Helen gibi ilk çağ toplumları olduğu kabul edilmektedir. Buna göre bu topraklarda ortaya çıkan hurafelerin bir kısmı Yahudi ve Hıristiyanlık dinlerine geçtiği gibi müslüman toplumlar arasında da yaygınlaşmaya başlamış, bununla birlikte Hıristiyan ve Yahudi dinlerinde ortaya çıkan bazı inanç, anlayış ve uygulamalar, müslüman halka sunulan inanç öğretileri arasında kendilerine yer bulabilmiştir¹⁸.

Yahudilik'te çoğu sihirle ilgili olmak üzere, hurafe olarak nitelendirilebilecek uygulamalar hayli erken dönemlere kadar uzanmaktadır. Nazarın en eski halk inançlarından biri olduğu Yahudilik dininde, el fah baktırarak gelecek hakkında bazı önsezilerde bulunmak (chiromancy) da oldukça yaygındır. Bununla birlikte Hıristiyanlık dininin hakim olduğu bölgelerde de bol miktarda halk inancına rastlanmaktadır¹⁹.

¹⁶ Yel, Hurafe, c.XVIII, s. 381.

¹⁷ Erdil, Kemalettin, *Yaşayan Hurafeler*, Ankara, TDV Yayınları, Ankara, 1991, s. 10.

¹⁸ Krş. Günaltay, M. Şemseddin, *Hurâfattan Hakikate Hurafeler ve İslam Gerçeği*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1997, s. 293-296.

¹⁹ Yel, Hurafe, c.XVIII, s. 381-382.

Hurafe kavramı, Kur'an'da yer almamakla birlikte, bu kavramın ihtiva ettiği manaya yakın manalar ifade eden kavramlar bulunmaktadır. Bunlardan, "üstüre"nin çoğulu olan "esâtîr" uydurulmuş söz anlamına gelmekte ve Kur'an'da dokuz ayette geçmektedir²⁰. Kur'an'da geçen "ihtilak²¹" (yalan uydurmak), "tekavvül²²" (uydurulmuş söz) kavramları ve "hulku'l-evvelîn" (önceki milletlerin geleneği) terkibi de bu manaya yakın manalar ifade etmektedir. Ancak bu kavramların, daha çok Kur'an-ı Kerim'e Hz. Muhammed'in uydurduğu bir kitap nazarıyla bakan müşrikler tarafından ileri sürüldüğünü, Kur'an'ın ise bu iddiaları reddettiğini belirtmek gerekir²³.

İslam kültürüne özgü olmakla birlikte hurafe ve batıl inançlarla yakın ilişkili olan diğer bir kavram da "bid'at" kavramıdır. İslam'ın ilk devrinde ya da Kur'an'da ve Sünnette olmayan, sonradan ortaya çıkan/çıkarılan ve dinin özüne ters olan şeyleri ifade etmek için kullanılan bid'at kavramı, din ile ilgili bir artırma veya eksiltme özelliği taşıyan hususları olduğu gibi, sonradan ortaya çıkan gelenek ve göreneklere de ifade etmektedir²⁴.

Benzeri daha önce mevcut olmayan bir inanç ve hareket tarzını ifade eden bid'at kavramı, Peygamberin sünnetine tam olarak uymak telakkisine karşı isyanı çağrıştırdığından kelam biliminde özellikle üzerinde durulan bir kavram olmuştur. Bundan dolayıdır ki, bu kavram, tabii olarak meydana gelen yenilikler, ortodoks inanç esaslarına aykırı itikat yenilikleri ve Peygamberin sünnetine uymayan gidiş yüzünden meydana gelen her türlü huzursuzluğa isim olarak verilmiştir²⁵. Bu

²⁰ Bk. Abdülbaki, Muhammed Fuat, *Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'an-i Kerim*, Dar el-Marefah, Beyrut, 1991, s. 445.

²¹ *Sad*, 38/7.

²² *Tür*, 52/33; el-Hakka, 69/44

²³ Krş. Yavuz, Yusuf Şevki, *TDV İslam Ansiklopedisi*, "hurafe maddesi", c. XVIII, s. 382.

²⁴ Gündüz, Din ve İnanç Sözlüğü, s. 67; Yaran, Rahmi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, "bid'at maddesi", c.VI., s. 129; Uysal, Mustafa, *İslam'a Sokulan Bid'at ve Hurafeler*, Uysal Yayınları, İstanbul, 1979, c.I, s. 15, c.II, s. 72.

²⁵ *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, "bid'at maddesi", c.II, s. 599-600.

yönüyle bid'atın sadece inanç boyutundan ziyade, ortodoks inanç esaslarına aykırı olan veya olmayan inançlar doğrultusunda birtakım uygulamaları da ifade ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim dar kapsamlı olarak, Hz. Muhammed'den sonra ortaya çıkan ve dinle ilgili olup ilave veya eksiltme özelliği taşıyan her şeyi ifade eden bid'at kavramının geniş bir pespektiften ele alınınca, Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan her şey manasında kullanılması mümkündür. Buna göre dini mahiyette görülen davranışlardan başka günlük hayatta ilgili olarak sonradan ortaya çıkan yeni fikir, uygulama ve adetler de bid'at olarak kabul edilebilir²⁶.

Zamanla birlikte değişen hayat şartlarının inanan insanın hayatına birçok yenilik getirdiği herkes tarafından bilinmektedir. İşte bu vakıya binaen, daha sonradan icat edilse de, dinin ruhuna aykırı düşmeyen yeni durumlar, bazı din bilginlerince bid'at olarak kabul edilmemiş, bazılarınca da bid'at olarak isimlendirilmekle birlikte "bid'at-ı hasene" (iyi) nitelemesiyle mubah kabul edilmiştir. Bu anlayışa göre dini bir dayanağı bulunmadığı halde dinin ruhuna ters düşen inanç, ibadet, fikir ve davranışlar "bid'at-ı seyyie" (kötü) olarak kabul edilmektedir²⁷. Bu yönüyle bu kategorideki inanç, anlayış ve uygulamaların "heteredoks" olarak nitelendirilmesi mümkündür. Yani bu açıdan "batıl inanç" veya "hurafe" olarak kabul edilen inanç ve davranışlar ile "bid'at-ı seyyie" olarak nitelendirilen inanç ve davranışlar arasında büyük benzerlikler bulunmaktadır.

1) Heteredoks İnançların Benimsenmesinde Etkili Olan Faktörler

Hurafe ve batıl inançların yaygınlaşmasında temel etkenlerin birisi, hiç şüphesiz bilgisizliktir. İslam dinin kısa bir zaman içinde farklı sosyal ve kültürel yapılara sahip milletler arasında yayılması ise, bid'at ve hurafelerin müslüman topluluklar arasında yaygınlaşmasında önemli rol oynamıştır. Ayrıca İslam dininin bazı prensip ve hükümlerinin eski kültür mirasının da etkisiyle yeni muhtedilerce

²⁶ Yaran, Bid'at, c. VI, s. 129.

²⁷ Yaran, Bid'at, c. VI, s. 129-130.

yanlış anlaşılması da bu duruma zemin hazırladığı söylenebilir²⁸. Aynı şekilde, İslam'ı kabul eden diğer din mensuplarının, eski dinlerine ait bazı anlayış ve uygulamaları korumaya devam ettikleri gibi, bunları diğer müslümanlara aktarmaları, dinin özünde bulunmayan birçok inancın müslüman topluluklarda yaygınlaşmasıyla sonuçlanmıştır²⁹. Mesela, uğur ve uğursuzluk, cinler ve göz değmesi ile karga vb kuşlarla ilgili bazı hurafe ve batıl inanış biçimlerinin Cahiliye devri Arapları tarafından İslam dinine sokulduğu kabul edilmektedir. Yine eski İran ve Hint dinlerine mensup bazı topluluklarla Türklerin İslam'ı kabul etmesinden sonra da bazı hurafelerin oluşmaya başladığı yönünde bazı tespitler bulunmaktadır. Şöyleki önceden Şamanizm, Budizm ve Zerdüşlük vb gibi dinlere bağlı olan din adamları, Cahiliye devri Arap kültürüne ait hurafelerin cahil halk tabakası arasında yaygın olmasından da faydalanarak, daha çok eski şaman afsunlarına ayetler, Kabe, Levh-i mahfuz, arş, kürsi gibi İslami motifleri katıştırmak suretiyle mesleklerini yeni dinlerinde de sürdürmüşlerdir. Örneğin Yahudilikten “tılsımların”, Hıristiyanlıktan ise “türbelerin kutsallaştırılmasının” bu yolla müslüman topluluklara geçtiği kabul edilmektedir³⁰.

İslam dininin “teşri” fonksiyonunda “örfün” bulunmasının, insanların yaşadığı çevreden bağımsız kalamayacağını göstermesi açısından önemli bir faktör olduğu söylenebilir. Ancak bu konuda nasıl hareket edilmesi gerektiği açık bir şekilde ortaya konmuş olsa da, bu durumun birçok halk inancının müslüman toplumlar arasında yaygınlaşmasına zemin hazırladığı söylenebilir.

Kıssacıların kendilerini halka büyük göstermek için uydurmuş oldukları birçok söz ve hadis, muhataplar tarafından dinin asli unsurlarından biriymiş gibi sanılması da hurafe ve batıl inançların yaygınlaşmasına ivme kazandırmıştır³¹.

²⁸ İnan, *Eski Türk Dini*, s. 178; Uysal, *Bid'at ve Hurafeler*, c.I, s. 212; Yaran, “Bid'at”, c. VI, s. 130.

²⁹ Said Halim Paşa, *Buğrahanlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 198.

³⁰ Yavuz, *Hurafe*, c. XVIII, s. 382-383.

³¹ Uysal, *Bid'at ve Hurafeler*, c.I, s. 212.

Bunun gibi halkın gözünde büyük bir prestiji bulunan bazı kahin ve din adamlarının, batıl inanç ve hurafeler vasıtasıyla halkın dini duygularını istismar etmeyi alışkanlık haline getirmeleri, bu tür inanç ve uygulamaların gelenekleşmesine de katkıda bulunan önemli faktörlerden birini oluşturmaktadır³². Ayrıca bazı mezhep ve din bilginlerinin (Hanbeliler, İbn Teymiyye, Vehhabiler) bid'at ve hurafelerle mücadele konusunda aşırı davranmalarının, inananları ortodoks dini inanç ve davranışlar etrafında birleştirmek yerine, bu tür inanç ve davranışlara itibar eden dindarların kendi mezheplerine olan taassuplarını körüklediği söylenebilir³³.

Hurafe ve batıl inançların hemen hemen her devirde olduğu gibi, modern toplumlarda da görülmesi, bu tür inançlar ile hayat standartları arasında ters bir korelasyonun bulunduğu ve sosyo-ekonomik iyileştirmeler ile bu tür inançların asgari düzeye indirilebileceği görüşlerini zayıflatmaktadır. Bu durum, hurafe ve batıl inançların ekonomik olmaktan çok, kültürel bir problem olduğunu düşündürmektedir³⁴.

Yukarıda hurafe ve batıl inançlarla ilgili olarak söylenenler, bütün toplumlarda olduğu gibi, toplumumuz için de geçerlidir. Ancak toplumumuza özgü bazı faktörlerin heteredoks inanç ve davranış biçimleriyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Bu bağlamda yaygınlaşmaları toplumların bilgi ve kültür düzeyiyle yakından ilişkili olan hurafe ve batıl inançlar açısından toplumumuza bakacak olursak, dini konulara yeterince ilgi göstermeyen aydın (okumuş) kesim ile dini bilgileri ve kültür seviyeleri oldukça düşük olan halk tabakasının soyut özellikler taşıyan dini fenomenleri doğru algılayıp kavramasının kolay bir şey olmadığı kendiliğinden ortaya çıkar³⁵. Ayrıca bu konuda insanları aydınlatma pozisyonunda

³² Krş. İnan, Eski Türk Dini, s. 177; Günaltay, Hurafattan Hakikate, s. 294.

³³ Krş. Yaran, Bid'at, c. VI, s. 131.

³⁴ Krş. Çakan, İ. Lütfi, *Hurafeler ve Batıl İnanışlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, s. 15.

³⁵ Yavuz, Hurafe, c. XVIII, s. 383.

olan birçok din görevlisinin bizzat kendilerini bu tip inançlardan tam olarak arındıramamaları ve dolayısıyla bu konuda etkili bir mücadele vermemeleri, bu tür inanışların onlara zaten meyilli olan halk arasında yaygınlaşmasına ivme kazandırdığı söylenebilir.

Yaklaşık iki asırdan beri toplumumuzda devam eden batılılaşma sürecinde, bir kısım aşırı batılılaşma taraftarlarının, doğrudan dine cephe almak yerine halkın arasında yaşayan bu tür inanç ve değerlere yönelmiş oldukları aşırı eleştirilerin, bu tür inançların kuvvetlenip daha da yaygınlaşmasına zemin hazırladığını söylemek mümkündür. Çünkü heteredoks inanç ve davranışlara yapılan eleştirilerin, batı hayranları tarafından yapılması, dindarları eleştirilen şeylerden yana muhafazakar bir tavır almaya yönelmektedir. Bunun sonucunda ise dindarlar, istemedikleri halde (veya farkında olmadan), heteredoks inanç ve anlayışların savunucusu konumuna düşmekte ve bu tutum, aynı doğrultuda birçok davranışı da beraberinde getirmektedir. Nitekim bu bağlamda, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında zorunlu ve yoğun kültür değişmesi³⁶ karşısında dindarların din adına yaptıkları en önemli şey, din adı altında toplanabilecek ne varsa onu korumak, bozulmanın önüne geçmek, bu değişimin hızını kesmek amacıyla muhafazakar ve gelenekçi bir tutum sergilemek olmuştur. Hatta onların, bazı değerleri elde tutabilmek için birçoklarını elden çıkarmaya, yani bozulmanın bir sınırına kadar tahammül etmeye razı oldukları bile söylenebilir³⁷.

Yukarıda bahsedilen tutumun, birçok halk inancının dini inançlarla karışması ve onların dinmiş gibi algılanmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Nitekim ittihatçılarla başlayıp Cumhuriyetle devam eden dinde reform hareketleri, sünni İslam'ın ortodoks şekline yeni ve "medeni" bir şekil vermek üzerinde

³⁶ Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1987, s. 85; Güvenç, Bozurt, *Türk Kimliği, Türk Tarihinin Kaynakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1994, s. 250.

yapraklarını taktırması, haricilerin “inil hukmu illa lilallah⁴²” ayetine atıf yaparak Hz. Ali’ye başkaldırmaları⁴³, şianın siyasi düşüncesinin ehli beytin siyasi istismarı üzerine kurulmuş olması⁴⁴, Peygamber soyundan olduğunu iddia ederek birçok kimsenin birtakım bireysel menfaatler elde etmek üzere Şeyyid ve Şerif adıyla ortaya çıkması, Emeviler döneminde Beni Uneyye ile Beni Haşim arasında yaşanan mücadeleler⁴⁵, İslam tarihinde meydana gelen din istismarların ilk ve en çarpıcı örneklerinden sadece bazılarıdır⁴⁶.

Şerif Mardin’e göre Türkiye’de “dine dönüş”ün (ihtida, conversion) iki şekli bulunmaktadır. Bunlardan birinci şekil, ortodoks, yani sünni İslam’a dönme isteği olarak belirirken, ikincisi halk tabakalarının “hurafelere”, “volk İslam’a” döndüğü istemesi biçiminde ortaya çıkmıştır. Çünkü ona göre ümmet yapısından yeni çıkmış olan bir toplumda, halk dini bir dünya görüşü ve kişisel denge yöntemi sağlamaktadır. Zaman zaman hayret edilen halk inançlarının (hurafelerin) güçlü, buradan gelmektedir. Nitekim ona göre, halk tabakasındaki kişi, yöntem yolu olarak halk kültürünün ve dininin verdiği imkanları kullanıyorsa, bunun pratik bir sebebi vardır. Halk kültürü, bütün “hurafeleri” bir yana, menfaatlerine daha kısa yoldan cevap vermektedir. Bu durumda doktorun halka yaklaşmadığı hastanenin etrafında üflürükçüler zengin olacaktır⁴⁷.

2) Toplumumuzda Yaygın Olan Bazı Heteredoks İnanç ve Davranışlar

Yukarıda kısaca temas edildiği gibi değişik faktörlerin bir araya gelmesi sonucunda birçok heteredoks inanç toplumumuza girmiştir. Bu konuda en

⁴² Yusuf, 12/40, 67

⁴³ Güler, İlhami, Reel Politikada Dini Değer, Kavram ve Sembollere Atıfta Bulunmanın Doğurduğu Sorunlar, *İslamiyat Dergisi*, c. III, sayı:3, s. 61, 66.

⁴⁴ Kullu, Sönmez, ‘Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçinde Semerelendirilmesi, *İslamiyat Dergisi*, c.III, sayı:3, s. 117.

⁴⁵ Sarıçam, İbrahim, Klasik Dönem İslam Tarihinde Din İstismarı, *İslamiyat Dergisi*, c.III, sayı: 3, s. 141.

⁴⁶ İslam tarihinde din istismarı hakkında geniş bilgi için bk. Sarıçam, İbrahim, Klasik Dönem İslam Tarihinde Din İstismarı, *İslamiyat Dergisi*, c.III, sayı: 3, s. 139-146.

⁴⁷ Mardin, Din ve İdeoloji, s. 151, 168.

durmuştur. Bu bağlamda dini ciddiye alan veya almayan kimselerin, halk inançlarının kendi içinde anlamlı bir tür olduğunu kabul ettiklerini söylemek zordur. Bunun için yalnız “hurefe”den bahseden reformcuların çabaları, bu hurafeleri sökmek olmuştur. Nitekim reformcular, halk dinini kuraldışı saymakla, Şeyhülislâmların pek de beğenmiş olacakları bir tutum sergilemişlerdir. Ancak bu tutumlar, uzun vadede bir halk dini olduğunu bilen ve onu ciddiye alan Şihlara, hocalara ve batıl itikat ticareti yapanlara yaramıştır³⁸.

Esasen din, istismara en açık alanlardan birini oluşturmaktadır. Örneğin teknolojiyi mümkün kılan, insanın özne olarak tasarlanması ve diğer her şeyin, elde mevcut, emre amade, kullanıma hazır bir stok olarak görülmesi olmuştur. Dinin de içerdiği düşünülen bütün kavramsal hazne ve sembolik sermayeyle birlikte, kendisiyle bütünleşilmeden (dış güdümlü dini yönelim³⁹) kullanıma hazır, elde mevcut bir teknik malzeme olarak ele alınması (istismar) söz konusu teknolojik tezahürün değişik bir yansıması olarak değerlendirilebilir⁴⁰.

Din istismarının dünya ve İslam dini açısından tarihi, oldukça eskilere gitmektedir. Kilisenin tarih boyunca elde ettiği politik ve ekonomik güç, Hz. İsa'nın İncil'de sert bir dille eleştirdiği Yahudi din adamlarının mabetleri ticarethaneye çevirmeleri⁴¹ batı dünyasıyla ilgili en çarpıcı misalleri oluştururken, Muaviye'nin ordusunun yenilme zaafı gösterdiği bir anda “Aramızda Kur'an hakem olsun” anlamına gelecek şekilde, askerlerinin kılıçlarına Kur'an

³⁷ Özel, İsmet, *Üç Mesele (Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma)*, Çıdam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1988, s. 23.

³⁸ Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 1992, s. 148.

³⁹ Gorsuch, R. L., Toward Motivational Theories of Intrinsic Religious Commitment. in *The Psychology of Religion*, Ed: Bernard Spilka and Daniel N. McIntosh, Westview Press, Colorado, 1997, s. 11-24; Hood, R.W., Spilka, B., Hunsberger, B. ve Gorsuch, R., *The Psychology of Religion*, The Guilford Press, Second Edition, New York and London, 1996, s. 25; H0kelekli, Din Psikolojisi, s. 76-77; Paloutzian, R.F., *Invitation to the Psychology of Religion*, Allyn and Bacon, Second Edition, London, 1996, s. 202; Wulf, D. M. *Psychology of Religion (Classic and Contemporary)*, John Wiley and Sons, New York, 1997, s. 232

⁴⁰ Krş. Aktay, Yasin, Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı, *İslamiyat Dergisi*, c. III, sayı: 3, s. 41

⁴¹ Matta, 21. bab.

karakteristik olanlardan birisi, bazı tasavvuf mensuplarının, veli nazarıyla baktıkları şeyhlerine bazı Tanrısal özellikler (dilediklerini öldürme veya diriltme gücü gibi) atfetmeleri ve kainatın yönetiminde söz sahibi olabileceklerini iddia etmeleridir. Uluhiyetle ilgili olan bu inanışın, açık bir sapma olduğu söylenebilir.

Yine Kur'an'da açık bir şekilde gaybın Allah'tan başka hiçkimse tarafından bilinmeyeceği, peygamberlerin bile ancak Allah'ın bildirmesiyle gayb konusunda bilgi sahibi olabilecekleri⁴⁸, ifade edilmesine rağmen, özellikle seçkin tasavvuf ehlinin keramet yoluyla gayba vakıf olduklarına inanmaları veya cinlerle irtibat kuran bazı kişilerin (cinci, hoca, medyum) gelecek konusunda vermiş oldukları haberler, din adına dinde olmayan bu inanç ve anlayışlara çarpıcı örnekler oluşturmaktadır. Yine yıldızların hareketlerinden gelecekle ilgili bazı çıkarımlara ulaşma, kahve, ok, bakla, iskambil kağıdı, suya bakma ve kitap açma (Kuran veya başka kitaplar) gibi yöntemlerle yapılan falcılık, İslam öncesi döneme ait halk inançları olmasına rağmen, bazı müslüman topluluklarca da benimsenmiştir⁴⁹. Halbuki İslam dininde falcılık, arrafılık ve kahinlik yasaklanmış⁵⁰, gaybı Allah'tan başka hiç kimsenin bilemeyeceği açık bir şekilde ifade edilerek⁵¹, gelecekte olacaklarla ilgili çeşitli yollardan haber almaya çalışmak şirk ve inkar kabul edilmiştir⁵². Ayrıca büyü yapmak, büyüden ve hastalıktan korunmak için muska taşımanın tevhid inancını zedeleyebileceğine işaret edilmiş⁵³, uğur ve uğursuzluğa inanmanın şirke götürebileceği uyarısında bulunularak, ilginç görülen bazı nesne ve olayların hayra yorumlanması tavsiye edilmiştir⁵⁴. Nitekim İslam

⁴⁸ Ali İmran, 179, Cin, 72/26-27

⁴⁹ Yavuz, Hurafe, c. XVIII, s. 383.

⁵⁰ Maide, 5/90.

⁵¹ Neml, 27/65.

⁵² Müslim, İbn Haccac en-Nisaburi, *es-Sahih*, Tah. Muhammed Fuad Abdulkaki, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul (tarihsiz), Selam, 122, 125.

⁵³ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, Daru Sadir, Beyrut (tarihsiz), c.I, s. 476-477, No:31614; Ebu Davut, Süleyman b. el-Eşas, *es-Sünen*, Neş: Muhammed Ali es-Seyyit, Humus, 1971, Tıb, 17.

⁵⁴ Buhari, Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul (tarihsiz), Tıb, 19; Müslim, Sahih, Selam, 102-109.

dininde meşru arzulara ulaşmak için muska veya tılsım takmayı değil, çalışmanın esas olduğu vurgulanmış⁵⁵, Hz. Muhammed de hastalıklardan korunmak ve bir rahatsızlığı tedavi etmek için tıbbi çarelere başvurmayı tavsiye etmiştir⁵⁶.

İnsanların belli konularda Tanrı'dan dileme yerine, ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda bazen günlük hayatta da alışlagelen silsilei meratip şekliyle, veli, yatır vb'den talepte bulunması veya dileklerinin yerine getirilmesi için Tanrı adına araya itibarlı olduğuna inandığı kimseleri aracı olarak ortaya koyması, merkezden sapma temayülü gösteren inanç psikolojisini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Allah'a yöneleceği yerde, çeşitli türbelere giden ve zaman zaman oralara bez bağlayan insanların ruhlarının Tanrıyla temasa geçme konusunda zorlanacağı, bu teması sağlaması çok daha zor olan bir bez parçasına yönelmelerinin ise durumu daha da zorlaştıracağı açıktır⁵⁷. Diğer taraftan İslam inancına göre insana şah damarından daha yakın olan Tanrı⁵⁸, samimiyetle kendisine yönelen kulunun duasını kabul edeceğini bildirmektedir⁵⁹.

Bütün hurafé çeşitlerinde bazı varlıkların, nesnelere veya olguların olağan üstü güç ve etkilere sahip oldukları inancı bulunmaktadır. Tanrının benzersiz, tek ve ortaksız olduğu inancı üzerine temellendirilen İslam dinine göre bu durum, evvela Tanrı-insan ilişkisiyle ilgili bir yabancılaşmayı ortaya koymaktadır. Zira Tanrıyla kurulan ruhsal ve manevi ilişki (=din)⁶⁰, yukarıda bahsedilen Tanrısal özelliklerin kabulüyle mümkün olmaktadır. Bu açıdan insan üstü özelliklere sahip varlıklar kabul etmek, bir nevi inanılan tek Tanrıya ortak koşmak şekline

⁵⁵ Necm, 53/39.

⁵⁶ Hz. Peygamberin bu tavsiyeleri, hadis kitaplarında 'kitabu't-tıbb' başlığı altında toplanmıştır. (Örnek olarak bk. Buhari, 76 (kitabu't-tıbb, c.VII, s. 11 vd.); Ebu Davud, 27 (kitabu't-tıbb, c.IV, s. 192 vd).

⁵⁷ Tanyu, Hikmet, *Ankara ve Çevresinde Adak Yerleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967, s. 332.

⁵⁸ Bk. Kâf, 50/16.

⁵⁹ Bk. Bakara, 2/286.

⁶⁰ Bk. Thouless, R. H. *An Introduction to the Psychology of Religion*. Cambridge University Press, (Third Edition) London, 1974, s. 11-13; Yavuz, Kerim, *Din Psikolojisinin Araştırma Alanları*, *Ata Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, 5, 87.

bürünebileceğinden, din açısından oldukça tehlikeli bir durum oluşturmaktadır. Nitekim bu durum Tanrının bizzat kehdisinin Tanrısal özelliklere uygun düşmeyen şekillerde algılanmasıyla da yakından ilişkili olduğundan, dini inanç alanında meydana gelen yozlaşma ve yabancılaşmanın başka bir boyutu olarak değerlendirilebilir. Zira Tanrının inananlar tarafından bir insan gibi düşütülmesi neredeyse alışkanlık haline gelmiştir⁶¹. Bu bağlamda Tanrının herhangi bir maddi varlık şekline bürünmesi, yaratıklarının birinin bedenine girdiğinin kabul edilmesi, (hulul, tecesüd), uluhiyetle ilgili heteredoks inançların değişik versiyonları olarak algılanabilir. Mesela Hıristiyan ve Yahudilerin, Allah'ın imamlara hulul ettiğini kabul eden aşırı Şii gruplarla bazı müfrit mutasavvıfların bu konudaki inançları, uluhiyetle ilgili bu anlayışlara çarpıcı örnekler teşkil etmektedir⁶².

Netice olarak genellikle inanç boşluğundan kaynaklanan ve insanları Tanrıdan başka varlıkları kutsallaştırmaya götüren bu tür inançların, dini anlamda bir yabancılaşmayı da beraberinde getirdikleri söylenebilir. İşte bu araştırmanın amacı da, heteredoks inanç ve davranışların dini hayat üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılacak çalışmalarda kullanılmak üzere, geniş halk kitlelerinde yaygınlık kazanan bu tür inançlarla ilgili bir ölçek geliştirmektir. Sadece bir deneme niteliği taşıyan bu girişimin, zamanla bu alanda yapılacak çalışmalar sayesinde daha güvenilir, geçerli ve kullanışlı ölçeklerin geliştirilmesine katkıda bulunacağı inancındayız.

3) Heteredoks İnanç ve Davranışlar Ölçeği (HİDÖ):

a) Yöntem

Ölçeğin geliştirilmesi aşamasında, tespitlerimize göre İslam dininin ana kaynaklarında ve sünni yorumcuların kaydettikleri itikat esasları arasında

⁶¹ Tunç, M. Şekip, *Bir Din Felsefesine Doğru*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959, s. 36.

⁶² Yavuz, Hurafe, c.XVIII, s. 382-383. Bid'at ve hurafeler hakkında geniş bilgi için bk. Çelik, Ali, *İslam'ın Kabul veya Reddediği Halk İnançları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995; Günaltay, Hurâfattan Hakikate; Erdil, Yaşayan Hurafeler, Çakan, Hurafeler ve Batıl İnanışlar; Uysal, Bid'at ve Hurafeler.

bulunmayan bazı inanç, anlayış ve pratikleri ifade eden toplam 25 madde hazırlanmıştır. Maddelerin hazırlanmasında, konuyla ilgili teorik literatür ve halk arasında gözlemlenen bazı halk inançlarından istifade edilmiştir. Hazırlanan ölçek maddeleri bir formda toplanarak 30 kişilik bir örneklem grubuyla bir ön çalışma gerçekleştirilmiş, bu çalışma sonucunda ölçek maddelerinde gerekli ifade düzeltmeleri yapılmıştır.

1) Denekler

Araştırmanın örneklem grubunu, Atatürk Üniversitesine bağlı İlahiyat (n=192) ve Fen-Edebiyat Fakültelerinde (n=114) öğrenim gören öğrenciler ve bu üniversitenin değişik birimlerinde çalışan memurlardan (n=54) seçkisiz yöntemle seçilen toplam 358 (244 erkek, 114 bayan) kişi oluşturmaktadır. Örneklemin yaş ortalaması 22.55 (ss.6.38), yaş aralığı ise 17-52'dir.

2) Uygulama

Demografik değişkenlerle ilgili sorunların da eklenmesiyle son şeklini alan anket formuyla, uygulamaya geçilmiştir. Öğrencilerle yapılan uygulama, tek oturumda gruplar halinde uygulanmış ve yaklaşık 10-15 dakika sürmüştür. Elde edilen veriler, SPSS for WINDOWS 9.01 istatistik paket programının ilgili modülleri kullanılarak analiz edilmiş, verilere uygulanan faktör analizi sonucunda, toplam 10 maddedin heteredoks inanç ve davranışları ölçen en karakteristik maddeler olduğu görülmüştür. Ölçek maddelerinin 8'i olumlu, (örneğin, "Türbe ziyareti, çeşitli dileklerin kabul edilmesine vesile olur (5)", "Tarikat şeyhleri masum (günahsız) ve yanılmazdır (7)", "Allah zaman zaman bazı insanların bedenine girer (hulul eder) (9)", 2'si ise olumsuz cümle yapısında ("Cinlerin gaybı (gelecekte olacakları) bilebileceklerine inanmıyorum (6)", "Keramet Sahiplerinin (evliyaların) gaybı (gelecekte olacakları) bilebileceğine inanmıyorum (10)") ifade edilmiştir. 5 dereceli Likert formatının kullanıldığı puanlamada, bu iki maddenin puanları ters çevrilmiştir. Ölçekte, 0'dan 4'e kadar zayıftan kuvvetliye doğru

(tamamen katılıyorum, katılıyorum, kararsızım, katılmıyorum, hiç katılmıyorum) puanlama yapılmış ve böylece HİDÖ'nün puan ranjı 0 (en düşük) ile 40 (en yüksek) arasında değişecek şekilde oluşturulmuştur. Ölçekle ilgili olarak yaptığımız psikometrik çalışmaların sonuçları, aşağıda verilmiştir.

b. Bulgular

Araştırmaya katılan deneklerin ölçekten almış oldukları ortalama puan $X=11.02$ ($sd.=5.72$) olarak hesaplanmıştır. Demografik değişkenler ile ölçek arasındaki korelasyonlara bakılmış ve deneklerin öğrenim gördükleri alan ($r=.312$, $p<.01$) ve sosyo-ekonomik ($r=-.123$, $p<.05$) düzeylerine göre, heteredoks inanç ve davranış düzeyleri açısından anlamlı farklılıklar gösterdikleri görülmüştür. Buna göre, İlahiyat fakültesi öğrencileri ölçekten en düşük skorları gösterirken, lise mezunu memurlar en yüksek düzeyde heteredoks inanç ve davranış düzeyi göstermiştir. Fen-Edebiyat fakültesi öğrencilerinin göstermiş oldukları ortalama skorlar, diğer iki grup arasındadır⁶³. (Bk. Tablo 1). Bu durum, heteredoks inanç ve davranışlar ile dini bilgi düzeyi arasında ters yönlü kuvvetli bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer taraftan, sosyo ekonomik düzey açısından alt düzeyde bulunan denekler, yüksek düzeyde sosyo-ekonomik imkanlara sahip olanlara oranla daha yüksek düzeyde heteredoks inanç ve davranış düzeyi göstermiştir⁶⁴. Bu durum, ilgili grubun eğitim düzeyiyle (% 50.0: lise mezunu) açıklanabileceği gibi, maddi ihtiyaç içinde bulunan insanların bu tür inanç ve davranışlara daha fazla rağbet ettiğini ima etmektedir. Yaş ($r=.088$, $p>.05$), cinsiyet ($r=.010$, $p>.05$) ve sürekli ikamet edilen bölge ($r=.065$, $p<.05$) değişkenleriyle deneklerin heteredoks inanç ve davranış düzeyleri arasında anlamlı bir korelasyonun olmadığı görülmüştür.

⁶³ $F=19.10$, $p<.001$.

⁶⁴ $F=2.24$, $p0.8$.

Tablo 1: Heteredoks inanç ve davranışlarla Anlamlı Korelasyon Gösteren Demografik Değişkenler

DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER	N	\bar{X}	SD	F değerleri	
ÖĞRENİM GÖRÜLEN ALAN	İlahiyat	192	9.4792	5.1287	F=19.10***
	Fen-Edebiyat	114	12.3684	5.7856	
	Lise	52	14.0385	5.8577	
SOSYO-EKONOMİK DÜZEY	Alt	20	13.4000	4.9247	F=2.24*
	Ortanın altı	52	11.3462	5.3866	
	Orta	254	11.0431	5.8943	
	Ortanın üstü	32	9.2258	4.8629	
	Üst	-	-	-	

* p=.08

**p<.001.

a) Güvenirlilik Çalışması:

HİDÖ'nün güvenirlilik testi, test-tekrar test, homojenlik endeksi ve yarıya bölme teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Üç hafta arayla 40 kişilik bir öğrenci grubuna uygulanan ölçeğin, iki farklı uygulaması arasında elde edilen test-tekrar test güvenirlilik katsayısı .71 olarak bulunmuştur. HİDÖ'yü oluşturan maddeler yarıya bölme tekniği (Split-half) ile analiz edildiğinde, iki yarım ölçek arasındaki korelasyon katsayısı .64 olarak bulunmuş, içsel tutarlılık ölçütü olan Cronbach's alpha katsayısı ise α =.63 olarak hesaplanmıştır.

b) Geçerlilik Çalışması

Faktör Analizi

HİDÖ'nün geçerliliğini saptamak amacıyla, Varimax rotasyonu kullanılarak faktör analizi testi uygulanmıştır. Sonuçta ölçekte özdeğerleri 1'den

büyük olan 2 temel faktör bulunmuştur. Faktör yükleri, Tablo 2’de özetlenmiştir. Varyansın %24.72’ini açıklayan birinci faktöre “heteredoks davranışlar” ismi verilmiştir. Bu faktörde en yüksek değerlere sahip olan maddeler, Tablo1’de de görüldüğü gibi 1, 2 ve 3. maddelerdir. Varyansın %13.2’sini açıklayan ikinci faktör ise, “heteredoks inançlar” olarak isimlendirilmiştir. Bu faktörde en yüksek değerlere sahip olan maddeler, 6. ve 7. maddelerdir. Ayrıca ölçeği oluşturan faktörler arasındaki korelasyona bakılmış, iki faktörü oluşturan toplam madde puanları arasındaki korelasyon katsayısının ($r=.33$) $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmüştür.

İçtutarlılık Analizi

Toplam test puanları ile Test maddeleri arasındaki anlamlı korelasyon katsayıları, bilindiği gibi içtutarlılık göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir⁶⁵. HİDÖ için bu korelasyon katsayıları hesaplanmış, tüm maddelerin pozitif yönde ayrıştıkları görülmüştür. (Madde-toplam puan korelasyon katsayıları sırasıyla şöyledir: .49, .42, .52, .46, .47, .44, .46, .51, .46, .52. Bütün katsayıların, $p<.001$ düzeyinde anlamlı olduğu saptanmıştır). Ayrıca ölçek toplam puanlarıyla demografik değişkenlerden öğrenim görülen alan ($r=.312$, $p<.01$) ve sosyo-ekonomik düzey ($r=-.123$, $p<.05$) hesaplanan korelasyon katsayılarının anlamlı olması da, ölçeğin geçerliliğin bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim hipotez sınaması, yapı geçerliğinde kullanılan tekniklerden birisidir⁶⁶. Bu bağlamda, araştırmada elde edilen bulgular, heteredoks inanç ve davranışlar ile (dini) bilgi düzeyi arasında ters bir ilişkinin olduğuna dair gözlem ve tahminleri destekler mahiyettedir.

⁶⁵ Öner, Necla, Türkiye’de Kullanılan Psikolojik Testler, Boğazici Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1997, s. 19.

⁶⁶ Öner, Psikolojik Testler, s. 19.

Tablo 2: Heteredoks İnanç ve Davranışlar Ölçeği Faktör Yükleri

Faktör Yükleri	Faktör 1	Faktör 2
1. Önemli kimseler (Devlet büyükleri vb) adına kurban kesilebilir	.647	-
2. Özellikle yeni ölenler için (ölümünün 40, 52 vb. günü) mevlit okutmak gerekir	.645	-
3. Nazardan korunmak için nazar boncuğu takarım*	.641	.112
4. Karı-koca arasında meydana gelen anlaşmazlıkları gidermek için muska yaptırmak gerekir	.477	.225
5. Türbe ziyareti, çeşitli dileklerin kabul edilmesine vesile olur	.468	.191
6. Cinlerin gaybı (gelecekte olacakları) bilebileceğine inanmıyorum	-	.693
7. Tarikat şeyhleri, masum (günahsız) ve yanılmazdır	-	.657
8. Ehil hocalara "kitap açtırarak" kişisel gelecek veya aile bireylerinin gelecekleriyle ilgili bilgilere ulaşılabilir	.220	.640
9. Allah zaman zaman bazı insanların bedenine girer (hulul eder)	.170	.536
10. Keramet sahiplerinin (evliyaların) gaybı (gelecekte olacakları) bilebileceğine inanmıyorum	.383	.399

* Nazar inancı her ne kadar İslam inançlarına uygun olsa da (bk.Kalem, 68/51; Buhari, Tıb, 36), nazardan korunmak için alınan tedbirler, İslam dinin temel inanç prensipleriyle uyuşmayan birçok unsuru beraberinde getirmektedir. Örneğin İslam öncesi Arapların cinlerin şerrinden korunmak ve göz değmesini önlemek amacıyla bazı şeylere, bilhassa çocuklarına taktıkları "mavi boncuk", aynı şekilde günümüzde de sıklıkla bu amaçla kullanılmaktadır. "Eğer Allah sana bir şer dokunduracaksa, hiç kimse onu gideremez ve eğer sana bir hayır ihsan ederse, zaten o her şeye kadirdir" (Enam, 6/17) ayeti nazari dikkate alındığında, bu tür uygulamaların ortodoks dini inançlarla açık bir şekilde zıtlık gösterdiği ortaya çıkar.

Tartışma ve Sonuç

Yukarıda özetlenen bulgular, tarafımızdan geliştirilen “Heteredoks İnanç ve Davranışlar Ölçeği”nin benzer populasyonlar üzerinde yürütülecek araştırmalarda geçerli ve güvenilir bir ölçüm aracı olarak kullanılabilceğini ortaya koymaktadır. Nitekim bu çalışmada, değişik tekniklere göre hesaplanan güvenilirlik katsayılarının, (test-terkrar test=.71; Split-half=.64, Cronbach's alpha α =.63) ölçeğin güvenilirliğinin yeterli düzeyde olduğunu ortaya koyduğu söylenebilir.

Çalışmamızın diğer bir bölümünde yapılan geçerlik çalışmalarında elde edilen sonuçlar da, ölçeğin geçerli bir ölçüm aracı olduğunu göstermektedir. Nitekim yapılan faktör analizi sonucunda elde edilen bulgular, ölçeğin iki temel faktörden oluştuğunu ve bu faktörlerin faktör yüklerinin yüksek sayılabilecek bir düzeyde olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca araştırma bulgularına uygulanan istatistiksel analizlere göre, heteredoks inanç ve davranışlar ile öğrenim görülen alan ve sosyo-ekonomik düzey arasındaki anlamlı korelasyonlar, ölçeğin ayırdeciciliğini göstermektedir. Bu durum ölçeğin geçerliliğinin farklı bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Bunun gibi, ölçek maddelerinin tamamının pozitif yönde ayrışım göstermesi ve ölçeği oluşturan iki temel faktör arasındaki korelasyon katsayısının anlamlı olması da, heteredoks inanç ve davranışlar ölçeğinin geçerliliğini teyit eden diğer faktörler olarak yorumlanabilir. Bütün bunlarla birlikte elde edilen bulgular ışığında, HİDÖ'nün güvenilirlik ve geçerliğinin yeterli düzeyde olduğu ve amaca hizmet edebileceği söylenebilir. Ancak bu girişimin bir deneme çalışması niteliği taşıması ve sınırlı sayıda bir örneklem grubu üzerinde yürütüldüğü düşünülürse, yaş ranjının daha yüksek, belki farklı maddelerin de ilavesiyle daha büyük populasyonlar üzerinde yürütülecek çalışmalarla, ölçeğin güvenilirlik ve geçerliğinin daha da pekiştirilebileceği ve ona daha kullanışlı bir ölçüm aracı niteliği kazandırılabilceği söylenebilir.

KAYNAKLAR

- Abdülbaki, Muhammed Fuat, *Mu'cemu'l-Mufehres li Elfazi'l-Kur'an-i Kerim*, Dar el-Marefah, Beyrut, 1991
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, (c.I-VIII), Daru Sadir, Beyrut (tarihsiz)
- Aktay, Yasin, "Cumhuriyet Döneminde Din Politikaları ve Din İstismarı", *İslamiyat Dergisi*, c. III, sayı: 3, s. 37-49.
- Buhari, Muhammed b. İsmail, *es-Sahih*, (c. I-VIII), el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul (tarihsiz).
- Çakan, İ. Lütfi, *Hurafeler ve Batıl İnanışlar*, TDV Yayınları, Ankara, 1995.
- Çelik, Ali, *İslam'ın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Demir, Ö. ve Acar, M., *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1992.
- Develioğlu, Ferit, *Türkçe-Osmanlıca Ansiklopedik Sözlük*, Doğuş Yayınları, Ankara, 1970.
- Ebu Davut, Süleyman b. el-Eşas, *es-Sünen*, (c.I-V), Neş: Muhammed Ali es-Seyyit, Humus, 1971.
- Erdil, Kemalettin, *Yaşayan Hurafeler*, TDV Yayınları, Ankara, 1991.
- Gorsuch, R. L., Toward Motivational Theories of Intrinsic Religious Commitment. in *The Psychology of Religion*, Ed: Bernard Spilka and Daniel N. McIntosh, Westview Press, Colorado, 1997,
- Güler, İlhami, Reel Politikada Dini Değer, Kavram ve Sembollere Atıfta Bulunmanın Doğurduğu Sorunlar, *İslamiyat Dergisi*, c. III, sayı:3, s. 51-67.
- Günaltay, M. Şemseddin, *Hurâfattan Hakikate (Hurafeler ve İslam Gerçeği)*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1997.
- Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Konya 1998.
- Güvenç, Bozrurt, *Türk Kimliği (Türk Tarihinin Kaynakları)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 1994.

Hood, R.W., Spilka, B., Hunsberger, B. ve Gorsuch, R., *The Psychology of Religion*, The Guilford Press, Second Edition, New York and London, 1996.

Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yayınları, Ankara, 1993.

Hutchison, John A. ve Martin, James A., *Ways of Faith (An Introduction to Religion)*, The Ronald Pess Company, New York, 1953.

İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1976.

İslam Ansikpedisi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, "bid'at maddesi", c.II.

Kitab-ı Mukaddes, Eski ve Yeni Ahit, (Tevrat ve İncil) Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1972.

Krech, D. Ve Crutchfield, R.S., *Sosyal Psikoloji*, Çev. Erol Güngör, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965.

Kutlu, Sönmez, "Ehl-i Beyt Sembolik Kapitalinin Tarihi Süreç İçinde Semerelendirilmesi", *İslamiyat Dergisi*, c.III, sayı:3, s. 99-120.

Langelaan, Georgi, *Parapsikoloji*, Çev. Osman Nebioğlu, Sümer Kitabevi Yayınları, (tarihsiz).

Lexikon der Religionen Phaenomene –Geschichte – Ideen, Herausgegeben von Hans Waldenfels, Herder Freiburg, 2. Auflage, 1987.

Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İletişim Yayınları, 5. Baskı,, İstanbul, 1992.

Meydan Larousse Sözlük ve Ansiklopedi, Meydan Yayınları, İstanbul, 1995, "batıl inanç ve hurafe maddeleri", c. II, VI.

Müslim, İbn Haccac en-Nisaburi. *es-Sahih*, (c.Tah. Muhammed Fuad Abdalbaki, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul (tarihsiz).

Öner, Necla, *Türkiye'de Kullanılan Psikolojik Testler*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1997, s. 15.

Özel, İsmet, *Üç Mesele (Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma)*, Çıdam Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1988

Paloutzian, R.F., *Invitation to the Psychology of Religion*, Allyn and Bacon, Second Edition, London, 1996.

Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Aksiseda Matbaası, 2.Baskı, Samsun, 2000.

Radin, Paul, *Primitive Religion, (Its Nature and Origin)*, Dover Publications, Inc., New York, 1957.

Sait Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991

Sarıçam, İbrahim, "Klasik Dönem İslam Tarihinde Din İstismarı", *İslamiyat Dergisi*, c.III, sayı: 3, s. 139-146.

Schmidt, W., *The Origin and Growth of Religion*, Trans: Rose, H.J., Methuen & Co. Ltd., London, Second Edition, London, 1935.

Tanyu, Hikmet, *Ankara ve Çevresinde Adak Yerleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1967.

Thouless, R. H. *An Introduction to the Psychology of Religion*. Cambridge University Press, (Third Edition) London, 1974.

Tunç, M. Şekip, *Bir Din Felsefesine Doğru*, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959.

Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yay., İstanbul, 1987.

Uysal, Mustafa, *Bid'at ve Hurafeler*, Uysal Yayınları, 5. Baskı, c.I-II, Konya, 1969.

Weber, Hartwig, *Lexikon der Grundbegriffe in Chiristentum und Anderen Religionen*, Reinbek bei Hamburg, 1992, s. 17.

Wulf, D. M. *Psychology of Religion (Classic and Contemporary)*, John Wiley and Sons, New York, 1997.

Yaran, Rahmi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, "Bidat maddesi", c. VI.

Yavuz, Kerim, *Din Psikolojisinin Araştırma Alanları*, *Ata. Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, 5, 87-108.

Yavuz, Yusuf Şevki, *TDV İslam Ansiklopedisi*, "Hurafe maddesi", c. XVIII.

Yel, Ali Murat, *TDV İslam Ansiklopedisi*, "Hurafe maddesi", c. XVIII.